

PETER LASLETT:

A CSALÁD ÉS A HÁZTARTÁS: TÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSEK

(La famille et le ménage: approches historiques = Annales, 27.
1972: 4–5. pp. 847–872)*

A jelen cikk egy könyv bevezetésének kivonata, amelynek címe: *Household and Family in Past Time*. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Ed. with an analytic introduction on the history of the family, by Peter Laslett with the assistance of Richard Wall. Cambridge 1972. A kötet a család összehasonlító történetéről 1969-ben Cambridgeben tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. Ezt a kongresszust Peter Laslett szervezte *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* keretében. Ez a cikk alapjául szolgált egy előadásnak, amelyet a szerző 1971 októberében Firenzében tartott a történeti demográfia technikáiról és módszereiről (17–18. sz.) rendezett nemzetközi konferencián.¹

A családszerkezet tanulmányozása különböző korokban, különböző kultúrájú és nemzetiségű társadalmakban a lakosok névjegyzékeinek összehasonlító elemzésén alapul. A szerző ebben a tanulmányban javaslatot tesz bizonyos definíciókra, s bemutat egy osztályozási és grafikus ábrázolási rendszert. Összefoglalja és ismerteti az ezen a területen végzett kutatások eredményeit, amelyek 17. és 18. századi nyugateurópai (angol, francia, német, lengyel és 15. századi itáliai), továbbá szerbiai, japán és a gyarmati Amerikából származó forrásokon alapulnak. A dolgozatban ismételten utal azokra a tanulmányokra, amelyek az említett könyv fejezeteit alkotják, amelyet a továbbiakban a H.F.P.T. rövidítéssel (*Household and Family in Past Time*) fogunk jelölni.

A fordítás az eredeti angol szöveggel való összevetés alapján készült.

I. Általános definíciók

A családi csoport kutatásának a forrásai névjegyzékek. Ezekben az összeírásokban a lakosok nevei háztartások szerint vannak csoportosítva. Bármely országból való kutató, aki csak kissé közelebről ismeri ezeket a forrásokat, megállapíthatja, hogy az ilyen típusú jegyzékekben a nevek csoportosítása korántsem önkényes, hanem három alapvető szempont szerint történik. Az egyedekek akkor kerültek ugyanabba a csoportba, ha a három alábbi közös jellemzővel rendelkeztek: (1) rendszerint közös fedél alatt aludtak (helyi kritérium), (2) közösen vettek részt bizonyos tevékenységekben (funkcionális kritérium), (3) vér szerinti vagy házasság révén létrejött rokoni kapcsolatban álltak egymással (rokonsági kritérium).

Lakás, közös tevékenység és rokonság

Az első két kritériumot egyetemes érvényűnek tekintjük. Mindenkiről, aki a jegyzékben több személyből álló blokk tagjaként szerepel, feltesszük, hogy együtt lakott a többiekkel, s bizonyos területeken együttműködött velük. Azt is feltesszük, hogy közülük némelyikkel vagy éppen mindegyikkel védelmező vagy függő, esetleg egyszerre mindkét fajta viszonyban volt. A rokonsági kritérium azonban már nem minden ilyen személy esetében érvényes, mert bizonyos egyének — mindig a kisebbség, de sohasem elhanyagolható kisebbség — részt vettek ugyan a családi csoport közös tevékenységeiben, de sem vérségi, sem házasság útján létrejött rokoni kapcsolatban nem állottak annak többi tagjaival. Ilyenek voltak a szolgák, a vendégek, az albérlők (lodgers) és a kosztos lakók (boarders), akik a névjegyzékek különböző blokkjaiban a család vagy háztartás egyéb tagjaival együtt szerepelnek.

Meg kell jegyeznünk, hogy midőn ezeket a kritériumokat alkalmazzuk forrásaink elemzésére, akkor feltételezzük, hogy névjegyzékeink eredeti összeállítói is ezeket a kritériumokat alkalmazták. Ez igen vegyes népség volt: papoktól, uradalmi tisztectől, városi írnokoktól, falusi jegyzőkön és rendőrökön át egészen a modern nemzetek szakképzett népszámlálási tisztviselőiig. Azt is feltesszük, hogy az említett kötetben közölt tanulmányok szerzői is ugyanezeket az interpretációs elveket alkalmazták. Ez természetesen korántsem tekinthető biztosnak. Hiszen az oly sok helyről és olyan különböző időszakokból származó, s oly sok és annyiféle embert érintő források között formájukban és különböző részleteikben bizonyos eltérések le-

hetnek. Mégis úgy vélem, hogy ha nem a fent leírt módon járunk el, akkor nem tudjuk hasznosítani ezeket a számszerű forrásokat a háztartás és a család összehasonlító történetének kidolgozására. Említett feltevéseink bizonytalansága ugyanis nem oly nagy, hogy általános következtetéseinket érvénytelenekké tenné, mégha bizonyos részletek emiatt némiképp problematikusá válnak is.

Ezek után írjuk le, hogy pontosan kik is voltak az együttlakó családi csoport (coresident domestic group) tagjai.

A háztartás tagjai

Elsősorban a férj, a felesége és a társadalom által elismert gyermekeik. Másodsorban azok a velük együttlakó rokonok, akik vér szerinti vagy házasság útján létrejött kapcsolatban álltak és együtt éltek a családdal. Harmadsorban mindazon szolgálk és szolgálók, akik a modern társadalomban oly ritkák, de akiből mindenütt bőven volt minden korban egészen szüleink idejéig. Ez utóbbiak Angliában többen voltak, mint a legtöbb egyéb országban és a preindusztriális korban az egész népességnek mintegy egy nyolcadát tették ki. Izlandban 1729-ben nem kevesebb mint 17 %-ra rúgott a szolgálk arányszáma².

A szolgálk, éppúgy mint a csoport többi tagjai, a háztartás fejének joghatósága alá tartoztak, s ezt a joghatóságot rendszerint az illető ország vagy kultúra jogrendszere állapította meg. A családfő hatalmának és tekintélyének való alávetettség általánosan elterjedt jellemvonása minden együttlakó családi csoportnak, s különösen erőteljesen érvényesül Nyugat Európában — s kétségkívül máshol is — olyannyira, hogy ez tette a szolgálkat is a családfő „családjának” (a mi szóhasználatunkban: háztartásának) épp oly tagjává, mint felesége, gyermekei és esetleg vele együtt lakó rokonai voltak. Ez az elv a szolgál helyzetben lévő személyek valamennyi osztályára érvényes, azokra is, akiknek a foglalkozása külön meg van jelölve, mint pl. az inasok, napszámosok, vagy a korai viktoriánus angol népszámlálási dokumentumokban a kereskedő segítők.

Valószínű, hogy az általunk tárgyalt korban a cselédek többet dolgoztak mezőgazdasági és ipari munkákon, és egyéb termelési feladatokon, mint a háztartásban. A munkának ezt a fajtáját még mindig „gazdasági” (economic) munkának nevezik, noha ez az elnevezés ma már jóval tágabb értelmű, mint a szó eredeti jelentése volt (görög: *oikonomia* = a háztartással foglal-

kozni). Angliában egészen a múlt század elejéig ugyanannyi férfit találunk a cselédek között, mint nőt.

Az együttlakó csoportok tagjainak helyzete világosan elemezhető, de a háztartásban vannak bizonyos alkalmi és félig-állandó lakók, akiknek pozíciója kétséges. Ezek a látogatók, a család vendégei, albérlők, kosztos lakók. Nehezen dönthető el, hogy a külvárosi család feje az ilyen egyéneket családtagnak tekintette-e, hacsak ideiglenesen is, és még kevésbé tudhatjuk, hogyan viselkedhetett a régi időkben a családfő velük szemben, amikor olyan átmeneti tagjai is voltak a családnak, mint nemes, kigazda, földműves, kézműves és napszámos. Kétségtelen, hogy bizonyos dolgokban felelős volt az autoritása alá tartozó személyekért: Angliában a törvény tiltotta a házigazdának, hogy bárkit elszállásoljon. Megpróbáltuk a bizonytalan családi helyzetben lévő egyéneket megfelelően elhelyezni azáltal, hogy bizonyos szemszögből az együttlakó csoport részének tekintettük őket, de nem akkor, amikor a szóban forgó családdal, vagy a háztartással magával foglalkoztunk.

Figyelembe kellett venni ismét az okmányokat, amelyek a legkevésbé hasznosíthatóak; sajnos leggyakrabban nem tesznek különbséget a látogatók, albérlők és kosztos lakók, illetve az albérlés és a penzió (lodging and boarding households) között. Mint látni fogjuk, ezeknek a személyeknek a helyzete kétségtelenül nem kielégítő, ha megkíséreljük definiálni az együttlakó csoportot azért, hogy időbeni összehasonlítást tegyünk.

Nem-tagok társulása

A nehézségek ellenére a családban lévők listája, ha együttlakó csoportként definiáljuk, eléggé világossá teszi, hogy ki nem tag. Nem tartoznak oda a gyermekek, akik elköltöztek otthonról, és a közel lakó rokonok – még akkor sem, ha a család termelőmunkájában olyan szorosan együttműködnek, hogy gazdaságilag a család részei, és gyakran, esetleg rendszeresen a családi asztalnál esznek. Az ilyen személyek megfelelnek a második és a harmadik kritériumnak, de mégis kizárjuk őket, mert az elsőnek nem. A háztartáshoz társultak – néhányan igen szorosan, de a társulás nem válik tagsággá.

Eszerint az elv szerint, amely egyaránt vonatkozik egész családok együttműködésére és az egyének közötti munkamegosztásra, a különélő előző generációsok nem tagjai az együttlakó csoportnak, még akkor sem, ha függnek tőle, vagy még mindig vele dolgoznak, természetesen csak ab-

ban az esetben, ha a család, vagy az összeíró nem tekinti őket a családi otthon lakójának. Az öreg ír farmert és feleségét megházasodott fiúk a tanya nyugati helyiségében szállásolta el, a ház egy speciális helyén, amely tündérek és szellemek számára, vagy különleges célokra volt lefoglalva, de az öregek tagjai a csoportnak, mert még mindig a házban élnek. De egy olyan idős házaspár, amely egy udvari viskóban, vagy számára a farmtól elkülönített szobákban él, nem számít a tagok közé. Ez azért van így, mert feltesszük, hogy egy külső megfigyelő, például a közösség lakóit lajstromozó egyén, nem fogja őket a háztartásba tartozónak tekinteni. Ámde, és ez nagyon fontos általános állításunk szempontjából, a háztartás tagjaival élőknek tekintünk őket, abban az értelemben, amit mi háznépnek (*houseful*) nevezünk.

Itt ismét kétértelműségekkel találkozunk, mert az előbb idézettekhez hasonló határozatokban a lajstromozó a szóban forgó embereket leírhatja háztartáson belülinek is, nemcsak a háznép tagjaként.

A hivatalos népszámlálások hamarosan olyan kritériumok alapján dolgoztak, amelyek lehetővé tették a tagság következetes meghatározását — olyan adatokkal, mint a lakás (*dwelling*) fizikai kiterjedése, a családfő autoritása iránti engedelmesség foka, és így tovább, egészen a szokásos háló- és étkezőhelyekig.⁵ Azonban a HFPT kifejezetten a népszámlálások előtti időszakra vonatkozó ismereteinket akarja bővíteni, noha valójában nem tudhatjuk, hogy a lakosok névsorát készítőik milyen kritériumokat használtak.

II. Terminológia és elemzési séma

Fel kell tételeznünk, hogy a múlt embere ugyanolyan határokat szabott az együttlakó csoportnak, mint mi, de nem szabad azt gondolnunk, hogy pontosan megkülönböztette a fogalmakat. Angliában a család (*family*) szó rendszerint azt jelentette, amit mi háztartásnak (*household*) hívunk, de ritkán ez utóbbi szó használatos volt magában is, sőt a „család és háztartás” kifejezésben is. Az ilyen kérdéseket tanulmányozó régi kutatók közül a legérdekesebb és legtermékenyebb, Gregory King (1648–1712), angol politikai aritmetikus néha a ház (*house*) szót használta, oly esetekben, ahol egyébként a család szót használta volna, s ahol mi háztartást íránk. Egyes követői a XVIII. században ugyanezt a gyakorlatot követték. Bár ez az alkalmi szóhasználat bonyolítja az angol forrásokat tanulmányozók feladatát⁶ — mint az Richard Wall fejtegetéseiből látható az 5. fejezetben —, mégis kifejező, hiszen a régi angolban a „ház” szó egyszerre jelent épületet, mint fizikai

struktúrát, és rokonsági vonalat. A második értelemben közel járunk a japán szóhasználatához, de a Toyama Ie, amelyet Chie Nakane 1818-tól 1955-ig leírt⁷, sokkal jobban meghatározott egység, mint a Percy-, vagy az Usher-ház.

A háztartás típusai

Tisztázzuk a terminológiát és a klasszifikációt, amelyet a lakók listáinak értékelésében elfogadtunk. „Alá kell húznunk, hogy szótárunkban a család (*family*) szó nem egy teljes együttlakó csoportot jelent, habár úgy tűnhet, mintha rövidített elnevezés lenne. A *háztartás* szó különösen az együttlakás tényét jelzi, rokonságot és közös tevékenységet jelent. Az egyedülélőt háztartásnak kell tekinteni, és ha vannak velük élő szolgák, azok a háztartás tagjai. Mivel valójában a szolgák mindig módosítják a háztartás szerkezetét, az együttlakó csoportokat elkülönítjük szolgálával rendelkezőkre, illetve szolgál nélküliekre. Azonban a szolgák aligha befolyásolják a háztartások végső szerkezetét, az együttélő csoportok legjellegzetesebb típusainak leírása a szóban forgó család típusa szerint történik, és ezután jön a háztartás szerinti. Így jönnek létre olyan elnevezések, mint „egyszerű családi háztartás” (*simple family household*), „összetett családi háztartás” (*extended family household*), és a többszörös háztartás (*multiple family household*). Ezek az elnevezések egy kis magyarázatot igényelnek.

Az *egyszerű család* kifejezés azt fedi, amit nucleáris családnak (*nuclear family*), elemi családnak (*elementary family*), vagy – nem túl logikusan, hiszen a házassélek nincsenek vérségi kapcsolatban – biológiai családnak (*biological family*) nevezünk. Az egyszerű család egy házaspárból, illetve velük élő utódaikból, vagy megözvegyült személyből és utódaiból áll. A fogalom alapja a háztartási kapcsolat, mint szervező elv, és ez szinte mindig nyilvánvaló az általunk használt lajstromokban. Ahhoz, hogy ilyen család létrejöhessen, az szükséges, hogy legalább két személy együttlakjon, akit házassági kötelék köt össze, vagy abból származik. A (házasságon alapuló) kis-család (*conjugal family unit*, röviden *CFU*) pontosabb kifejezés az összes lehetséges így strukturált csoport leírására.

Magányos egyén nem képezhet kiscsaládot, ehhez legalább két egyén kell, akik között háztartási és/vagy szülői–gyermeki viszony van. Egymással távolabbi kapcsolatban lévő személyek, akiknek a léte egynél több házassági köteléket tételez fel, nem képeznek kiscsaládot, ha senki mással nem lesznek együtt, csak szolgákkal. Együttlakó nővérek és fivérek sem.

Ilymódon egy özvegyember és gyermeke kiscsaládot képez, de egy özvegy és unokája nem tartoznak ide, ugyanúgy, mint egy nagynéni és unokaöccse sem. Ha mihielyt egy kiscsaládot önmagában találunk, mindig háztartásnak tekintjük éppúgy, mint az egyedülállót, és az ilyen együttlakó csoportokat nevezzük egyszerű háztartásnak (*simple family household*). Az elsőként említett személyt mindig a háztartás fejének tekintjük, bármilyen háztartáskategóriáról van szó, és az egyszerű háztartásokat a továbbiakban a szolgák léte, illetve hiánya szerint osztályozzuk. Az egyszerű háztartás, szolgákkal, vagy szolgák nélkül, a legáltalánosabb típus az általunk vizsgált közösségekben, és az ilyen egyszerű háztartások közül is a leggyakoribbak azok, amelyek egy házaspárból és gyermekeikből állnak, vagyis a tényleges „nukleáris családból”.

A kiterjesztett háztartás (*extended family household*) a mi nomenklatúránk szerint egy kiscsaládból és egy vagy több rokonból (kivéve a gyermekeket), – akik együtt laknak magukban vagy szolgákkal, – áll. A szerkezete tehát ugyanolyan, mint a kiscsaladé, de ezenkívül más személyt, vagy személyeket is magában foglal. Ha ezek korábbi generációból származnak, mint a háztartás feje, mondjuk egy házaspárfő apja, anyósa, vagy egy özvegy háztartásfő nagynénje, akkor felfelé kiterjesztett háztartásról beszélünk.

Hasonlóképpen, szülők nélküli unoka, unokaöccs vagy -hug jelenlétekor a család lefelé kiterjesztett, és ha a családfőnek vagy hitvesének fivére, nővére vagy unokatestvére van jelen, akkor pedig oldalági vagy laterális. Néhány csoport egyszerre laterális és vertikális. Meg kell jegyeznünk, hogy már egy plusz rokon is összetetté teszi a kiscsaládot, bármilyen legyen a rokonsági fok, de a szolgák rokonai nem. Különösen fontos, hogy a kiterjesztett háztartás kifejezést (*extended family household*) használjunk, mert a „kiterjesztett család” (*extended family*) tágasabb jelentéssel bír, és azoknak a rokonoknak az összességét jelöli, akik rendszeres kapcsolatban vannak egy személlyel, függetlenül attól, hogy vele laknak-e.

A többszörös háztartás (*multiple family household*) azokat az együttlakó csoportokat jelenti, amelyekben két vagy több, rokon kapcsolatban lévő kiscsalád van, amelyeket vérségi kapcsolat vagy házassági kötelék fűz össze. Ezek az egységek egyszerűek vagy összetettek lehetnek, valamint kollaterálisak vagy vertikálisak. Másodlagos egységet tételez föl, olyan elemet, amelybe a háztartásfő nem tartozik bele. A másodlagos elem felmenőági, ha a házastársi viszony a családfőnél korábbi generációt tartalmaz, például a szüleit. Az ilyen másodlagos egység állhat a családfő szüleinek utódai-ból, azaz nem házaspárból és nővéreiből, és az ilyen személyek a család-

fő szülei egyikének halála után is másodlagos egységet jelentenek. A másodlagos egység lefelé kiterjesztett, ha például a családfő megnősült fia feleségével és esetleges gyermekeivel apjánál él. A többszörös háztartásban ritka a több kiscsalád együttléte, de bármennyi is, ezek az általános elvek érvényesek. Hacsak nincsenek ellentétes jelzések, a szolgálkat az egész háztartáshoz tartozónak tekintjük – bármilyen legyen az –, nem pedig egy személyhez vagy kiscsaláddhoz.

Ha a többszörös háztartásban a kiscsaládok laterálisak, akkor a szociális antropológusok által gyakran fraternális családnak (*fraternal joint family*) nevezett elrendezésről van szó. Gyakran használják a „nagy család” (*joint family*) kifejezést is a többszörös háztartások mindenféle formájának megjelölésére. Klasszifikációs rendszerünkben a laterálisan kapcsolódó kiscsaládok kétféle típusúak lehetnek, aszerint, hogy az együttélő házaspárokkal vannak-e a szülők.

Ha egy szülő jelen van, csak özvegy lehet, különben önálló egységet alkotna, és az elrendezés egyszerre laterális és vertikális lenne. Ha nincs szülő, vagy más tag az előző generációból, és a testvéreket kizárólag a gyermeki kötelek kapcsolnak egy olyan kiscsaláddhoz, amely már nincs jelen a háztartásban, akkor az elrendezésnek a franciából átvett *frèreche* nevet adjuk.

Már láttuk, hogy Franciaországban a XIV. században a frereche-ek „*affraiment*”-on alapultak, és az 1770-es korzikai, valamint az 1427-es Firenze környéki megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy a frereche Dél-Európában több századon keresztül az egyik legjellemzőbb családszerkezet volt.⁸ Jacques Dupáquir szerint Korzikában szokás volt, hogy a szüleiket fiatalon elvesztett gyermekek továbbra is együttéltek a szomszédos háztartások gondozása alatt, és egy egyszerűbb fajtájú frereche-t formálnak. Azt bizonygatja, hogy ez az elrendezés, amely egy angolnak nagyon különös, fönmarad a gyermekek házasulandó koráig, és hogy a korzikai frereche-nek ezt a formáját tagjai nem tekintették állandó családi intézménynak.

Klasszifikáció

Látható, hogy az együttlakó csoportok szerkezetének elemzése nagyon bonyolulttá válhat, különösen a többszörös háztartások elkülönítése. A különböző típusokat el kell különíteni és definiálni kell, így egy sémához jutunk, amely lehetővé teszi a lakólisták használatát és a különböző korok

és közösségek családi szerkezetének összehasonlítását (I. táblázat). Talán ez megkönnyíti az általunk használt unalmasan ismétlődő frazeológia követését. A táblázat alkalmazásakor minden kategórián belül el kell különíteni a szolgálakkal rendelkező és a szolgák nélküli együttlakó csoportokat. A táblázat alsó részében a törzscsaládok (stem families) és a frérecek szerepelnek, hogy lehetővé váljék e két típus összes lehetséges formájának föltárása az adatokból. A frérecek különböző meghatározásait könnyű megérteni, de egy kicsit el kell időznünk annál, amit törzscsaládnak nevezünk. Ez alkalmat ad annak bemutatására, hogy sémánk hogyan képes az időbeli változás leírására, vagy méginkább, hogy az együttlakó csoport hogyan kerül a táblázat egyik kategóriájából a másikba, ahogy a fejlődési ciklusban halad.⁹

A fejlődési ciklus problémái

A törzscsaládok minden lakólistán a táblázat alján lévő három kategória egyikébe esik, és hogy megtudhassuk számukat, össze kell adni ezt a három kategóriát. Ha egy csoport az 5a kategóriában van, feltesszük, hogy a már megházasodott utód a családfő, és elődeinek családja másodlagos felfelé kiterjesztett egység. Az 5b kategóriában a jövődöbéli családfő még másodlagos lefelé kiterjesztett helyzetben van. Ha a családfő megváltozik, 5a család keletkezik az 5b-ből, ha az idős házaspár továbbra is ugyanabban a háztartásban él. Nyilvánvaló, hogyha az egyik szülő meghal, amikor házas örököse követné, és más gyermek nincs, aki az özvegy családját fenntartaná, akkor az előző generációhoz tartozó özvegygel a többszörös háztartás összetetté válik, és a 4a alá kerül. Csak az előző generáció utolsó képviselőjének eltűnése, és a családfő testvéreinek eltávoztása után válik egyszerű háztartássá, és a 3b osztályba kerül. Ott is marad, míg a következő családfő meg nem jelenik a csoportban, és az így újra törzscsaláddá válik. A fejlődési ciklust ekkor nevezhetjük teljesnek.¹⁰

A valóságban lehetetlen követni egy együttlakó csoport fejlődési ciklusát, ha egyetlen lakólista szolgál forrásként. A törzscsalád példája egyszerűen illusztrálja azt, hogy mennyire nehéz pontosan felismerni a törzscsalád jelenlétét, mivel az folyamatosan változik, és a dokumentumok pedig ritkán állnak egy közösségben folyamatosan rendelkezésünkre. Érdekes összehasonlítani a dokumentum megfogalmazásának idején különböző fejlődési stádiumban lévő háztartásokat, különösen, ha a lista hosszú. De legtöbbször ez a séma nem alkalmazható, kivéve azokat az eseteket, amikor megadják

az életkorokat is, de ez nagyon ritka. Az olyan kiegészítő dokumentumok igénybevétele, mint az egyházközségi jegyzékek, sem teszi lehetővé, hogy sokkal messzebb jussunk az elemzésben. A törzscsalád rendszerének megállapítása Heidenreichstenben kiyáló példa arra, hogy mit lehet tenni, ha a dokumentáció nagyon jó, és az egyetlen rendelkezésre álló lista az életkorokat is tartalmazza.

Gyakran tehát csak homályos áttekintést nyerhetünk a csoport ciklusának állapotáról, amikor a lista készült, kevés következtetéssel a valószínű múlttól és a lehetséges jövőről. Hogy általános következtetéseket vonhassunk le a különböző háztartás-kategóriákat illetően, és meghatározzuk a domináns típust egy adott közösség, ország vagy kultúrkör viszonylatában, rendelkezniünk kellene a megfelelő korabeli megfigyelésekkel. Hogy elvégezzünk ahhoz hasonló feladatot, amit Murdock vállalt a jelenlegi világ leírására, és az évszázadok során minden előforduló kultúrátípushoz egy háztartás-típust rendeljünk, szükséges lenne, hogy a kutatók egybevetett összefoglalások sorozatain keresztül követhessék minden háztartás rajzát.

Talán egy finomabb terminológia és klasszifikáció lehetővé tenné a jobb feltárást? De bármilyen bonyolult is legyen egy ilyen rendszer, nem hiszem, hogy messzebb mehet, mint mi, figyelembevételével, hogy a dokumentumokban sok a bizonytalanság, és hogy a névlisták nem egybevágóak. Nagy erőfeszítésbe kerül ebből a forrásból pontos felvilágosítást nyerni a háztartásszerkezet fejlődésére vonatkozólag.¹¹

Ugyanakkor Európában is előfordul, hogy időben egymáshoz nagyon közeli összeírásokkal rendelkezünk¹². Ez lehetőséget teremt arra, hogy összehasonlíthassuk ugyanazon háztartások állapotát kis időközön belül. Például ez a helyzet Japánban a Tokugava-periódusban. Az ilyen szériák azonban mégiscsak olyanok, mint egy fotógyűjtemény, és nem használhatóak úgy, mintha mozgófilm lenne. Sematikus elemző rendszerünk nehézsége megvilágítja vállalkozásunk általános korlátait, hogy kénytelenek vagyunk megmerevedett helyzetekről beszélni, amikor valójában evolutív karakterről van szó.

III. Együttlakó csoportok és lakóhelyek

Mostanáig inkább a családtagok közötti belső viszonyokat tárgyaltuk, és nem annyira a családi lét határait és kapcsolatát a külső világgal. Hátra van még a családi szerkezet nélküli csoportok, illetve az együttlakó csoport-

ba nem rokon kapcsolattal tartozó egyének tanulmányozása. A családi szerkezet nélküli csoportokat, legnagyobbbrészt intézmények lakóit, a lakójegyzékeken háztartásként említik és sajnos néha az írnokok nem különítik el őket. Dönteni kell, mielőtt a háztartások nagyságát valamilyen közelítő pontossággal meghatározzuk. Az arányt legegyszerűbben úgy kapjuk meg, ha az egy listán szereplő személyek számát elosztjuk a személy-blokkok számával, ami csak durva összehasonlítást tesz lehetővé.

A háztartások átlagos méretére vonatkozó számítások részleteivel kapcsolatban visszautalunk kötetünk 4. fejezetére, ahol közvetlenül felhasználtuk az angliai adatokat. Itt elégedjünk meg olyan elvekkkel, mint az együtt-lakó csoport viszonya az általa elfoglalt térhez, mert itt erről a viszonyról van szó. A probléma megközelítésére vessünk egy pillantást a táblázat első két kategóriájára, és nézzük a családi szerkezet nélküli csoportokat és az egyedülállóakat.

A háztartás és a lakás; bentlakók, albérlők és albérlet

Már említettük, hogy az egyedülállók nem képeznek kiscsaládot, habár háztartásnak tekintendők. Ez nem a családi szerkezet miatt van, hiszen az strukturálatlan, hanem egy egészen más kritérium, tudniillik a lakás miatt. Attól kezdve, hogy a lajstromozók megjelölik, ha egy személy szeparáltan és más csoportoktól függetlenül él, úgy tekintjük, hogy az általa elfoglalt lakásnak nincsen más lakója, kivéve esetleges szolgálit. Praktikusnak tűnik, hogy a lakás (*dwelling*) szónak pontos értelmet adjunk, amely a lakásnak megfelelő életteret jelöli, az élettérnek eléggé technikai jelentésében, ugyanis arra a jól meghatározott térre korlátozzuk, amelyet a háztartás elfoglal. A lakás hosszú időn át egy független ház négy fala által határolt térrel volt egyenlő, még egy magányos ember esetében is, legalábbis Angliában. Úgy tűnik, ugyanez a helyzet más vidékeken is. De lakás lehet bérlakás egy házban, vagy más épületben, ahol más lakások vagy más célra használt helyiségek is vannak.

Eljutottunk a következő kérdéscsoporthoz. Ha egy egyedül élő személy, vagy más háztulajdonos felvállal egy vagy több albérlőt, akkor azok a háztartás tagjának tekintendők-e? Ha nem, – és eredetileg az *albérlő* szó valószínűleg azt jelentette, hogy nincs más viszony a lakók között, csak ami a lakás megosztásából adódik, – hogyan jelölheti ez a szó egy olyan együtt-élő csoportnak a szerkezetét és helyzetét, amely a háziúrból és az albérlőből

áll? Hogyan határozzuk meg azokat a kapcsolatokat, melyek az egyazon épületben lévő háztartások között állnak fön?

Talán különböző következtetést kell levonni arról, hogy az albérlő, a kosztos lakó, a látogató illetve — régi angol kifejezéssel — az ideiglenes lakó, a „sojourner” miben részesül. De a jelentésbeli eltérést az említett szavak között túlságosan nehéz meghatározni a névlisták alapján, a kiegészítő adatok ellenére is. Kutatásaink fényében úgy tűnik, legalábbis Európában, hogy az együttlakó csoport pontos szerkezetét érintő nehézségek az ilyen személyek alkalmi jelenlétéből adódnak, akik nem állandó, csak esetleges kapcsolatban vannak a háztartással. Gregory King jól felismerte ezt korábbi munkáiban, és a bentlakók (*inmates*) kifejezést használta rájuk. Ezt tesszük mi is. A táblázatban meghatározott 2. kategória a családi szerkezet nélküli együttlakó csoportokban élők. Számos személyt feltétlenül ilyen kapcsolatok fűztek össze, habár az együttlakó fivérek és nővérek, vagy a távolabbi rokonságban lévő személyek stabilabb csoportokat képezhettek, mint azok, akik egyszerűen csak bentlakók. Feltétlenül kell találni egy olyan fogalmat, amely fedi a köztük lévő, illetve a velük élő kiscsaládhoz és a háztartáshoz való viszonyaikat. Nyilvánvaló az is, hogy a fogalomnak semlegesnek és jogi értelemben felfüggesztőnek kell lennie.

Mert bár az albérlő szó jelezheti, hogy a kapcsolat eltér egy családon vagy háztartáson belüli kapcsolatoktól, a priori mégsem lehet kizárni egy ilyen viszonyt. Több információ esetén azonban kiderülhet az, hogy az albérlők, akik a szállásért, és a kosztos lakók, akik a szállásért és a kosztért fizettek, vagy a gyakrabban előforduló vendégek valójában rokonok voltak, ami nevük alapján nem derül ki.

Néha az angol dokumentumokban találkozunk azzal is, hogy közeli rokonok a házasságuk után is a lakásban élő gyermekeket vagy a gyermekeik mellett élő idős szülőket úgy tekintették, mint egyszerű bentlakókat.¹³ Itt merül föl a kiterjesztett és a többszörös háztartások kérdése hazánkban, mivel jelenlétük az együttlakó csoporton belül, amely kialakította ezt a fajta háztartást mindig az őket a családfőhöz fűző *családi* viszony, és nem a *gazdasági* viszony függvénye.

Habár ezek az esetek ritkák, és nem kell túl nagy fontosságot tulajdonítani az általuk felvetett nehézségeknek, nem felejtjük el, hogy terminológiánk és klasszifikációs rendszerünk nem szabad, hogy kizárja őket. Az is igaz, hogy a háztartásokat néha érintő pontatlanságok abból adódnak, hogy a háztartások ugyanabban az épületben vannak. Az ilyen szomszédság

jól elfedheti a háztartások között lévő meg nem jelölt komplex családi kapcsolatokat, amelyekre nem lehet névazonosság alapján következtetni.

A háznép és házuk; többszörös bérlet

Hogy megőrizzük a fogalom semleges és felfüggesztő jellegét, és eleget tegyünk az összes lehetséges kombinációnak, a háznép (*houseful*) szót fogadtuk el. A fogalom azokat a személyeket jelöli, akik ugyanabban a házban (*premises*) laknak. Korlátozott jelentést adunk a háznak, a mi szóhasználatunkban az épületben lévő lakások együttesét jelenti, bizonyos esetekben a szomszédos épületek egy részét, például a nyugat-európai farm, melynek udvarát lakható épületek szegélyezik, vagy Afrikában a kunyhók egy olyan csoportja, amelyet Jack Goody írt le a 3. fejezetben. Fentebb láttuk, hogy a lakás a háztartás által elfoglalt tér, a házat a háznép tölti ki, és a háznép – lehetséges kiterjedéseivel – egy épületet foglal el.

Nézzük meg közelebbről, hogy milyen helyzetben lakja ugyanazt a házat több háztartás. Minthogy az ilyen együttlakó csoportok jól elkülönülnek, nincs ok rá, hogy az elemzést komplikáljuk, olyan marad, mint az egyes individuális háztartások elemzése. De mivel egy helyen, ugyanabban az épületben laknak, megfelelnek az első és legfontosabb kritériumnak, amelyet az együttlakó csoportok elemzésére definiáltunk, azaz a közös lakóhelynek, és úgy tűnik, sohasem szabad kizárni a kapcsolat lehetőségét közöttük. Az ugyanabban az épületben lakó csoportok közötti kapcsolatok fennmaradhatnak az egyének közötti valamilyen rokoni viszonyra átalakulva.

Michael Anderson például azt tapasztalta, hogy az iparosodó Preston városában 1851-ben az egy lakóházban élő háztartások egy ötöde, a környéken pedig talán a fele, rokonságban állt egymással (Ld. HFPT 7. fejezet), de a hivatalos népszámlálások előtti adatokban igen nehéz ilyen kapcsolatok nyomára bukkanni. Néhány lakójegyzék, az 1851-es népszámláláshoz hasonlóan, egyaránt jelzi és elhatárolja mind a háznépeket (*houseful*) mind a háztartásokat (*household*), de egyik sem sorolja fel a háznépen belüli rokonsági kapcsolatokat. Sajnos a történeti demográfia jelenlegi technikái a valamely közösségen belül létező ilyen jellegű kapcsolatok közül csak nagyon kevésnek a meghatározására alkalmasak. Ezért mindig fennáll annak a lehetősége, hogy ezek a nagyobb egységek maguk is valamiféle összetett családi csoportot alkottak, jóllehet a háznépek formája és elrendeződése – ahol és amikor nem azonosak a háztartásokkal – igen ritkán van közelebbről megjelölve.

A tanulmánykötetben elemzett listák egyike háznépek szerint van felvéve, oly módon, hogy a rokonsági terminológia és egyéb adatok segítségével – jóllehet jelentős bizonytalansággal – következtethetünk arra, hogy milyen volt a háztartások szerinti felosztás azokon a háznépeken belül, amelyekben több mint egy háztartás volt. Ez Belgrád ortodox keresztény lakóinak összeírása 1733–34-ből, amelynek háznépeit P. Laslett és M. Clarke elemezte (Ld. HFPT 15. fejezet). Ha ezt az elemzést összehasonlítjuk az É. Helin által feldolgozott adatokkal (HFPT 13. fejezet), akkor kiderül, hogy milyen fontos, hogy a háznép fogalma és elnevezése nyitott legyen, amint azt javasoltuk (Ld. az ábrát).

1802-ben Liège városában 200 olyan ház volt, amelyben több mint öt háztartást írtak össze. Majdnem bizonyos, hogy ezek lakásokból álló tömbök, vagy bérházak voltak, ahol semmiféle családi kapcsolat nem tételezhető fel az ugyanabban a házban lévő háztartások között. De mégis elképzelhető, hogy ezeknek az épületeknek a lakói egyes esetekben ténylegesen többszörösen összetett háztartást alkottak, amely öt elemi családi egységből (CFU) állt, vagy valami más módon volt elrendezve. Belgrádban viszont a dokumentum szavai és a szerbiai rokonsági terminológia egyaránt arra mutatnak, hogy a nagyobb személyi együttesek közül, amelyek mindegyike egy-egy házban (*dom*-ban) lakott, 39 valóban többszörösen összetett háztartás volt, azaz *zadruga*, ahogy ebben a társadalomban nevezték. Ilyenként is kezeltük őket, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a *dom* címszó alatt szereplő más csoportok is *zadrugák* voltak, bár a leírásuk a forrásban nem olyan, hogy felismerhetnénk őket.

Fennáll tehát annak a valószínűsége, hogy a háztartás szerkezete mind Belgrádban, mind Liège-ben komplexebb volt, mint ahogy az a dokumentumokból kitérünk; ez a valószínűség igen kicsi Liège esetében, de nagyobb Belgrád esetében, s mindkét esetben a valóban nagy és bonyolult családi csoportokat érinti, s ténylegesen ezek az érdekesek. Ezért hasznos az ilyen esetekben a háznép „felfüggesztő” (suspensive) értelmű terminusának a használata. Ezek a tények ismét rávilágítanak arra, hogy a történeti megfigyelő milyen keveset tud mondani a háztartási egységek közötti kapcsolatokról, s ez különösen a lakással kapcsolatos kérdések esetében érvényes. Nem tudjuk, hogy vajon az ebben a két városban egymás mellett összeírt háztartások tagjai a rokonság miatt laktak-e együtt ugyanabban a lakóházban, vagy csak véletlenül kerültek együvé. Általában keveset tudunk arról, hogy az épületek milyen hatást gyakoroltak a családi csoportok szerkezetére.

Úgy tűnik, hogy – legalábbis Angliában – a lakás és a lakóház kisebb hatást gyakorolt a háztartások alakulására, mint azt várhatnánk. Őseink el-falazták az ajtókat és az átjárókat, a szobákat kisebbekre osztották, toldalékhelyiségeket (slipes)¹⁴ és padlásszobákat építettek a házukhoz, majd ismét lebontották őket, ha a szükség úgy kívánta. Ha az uralkodó kulturális modell nyomása készítette őket arra, hogy inkább így járjanak el ahelyett, hogy többszörösen összetett háztartásokat alakítanának, vagy ha ugyanez a modell arra ösztönözte őket, hogy halasszák el a házasságukat, és csak akkor létesítsenek elkülönített lakóteret igénylő új családi csoportokat, amikor ezek a lakóterek rendelkezésre álltak – akkor ők egy egészen jellegzetes viselkedésnormának megfelelően cselekedtek.

Ez a viselkedésnorma éles ellentétben állt azokkal a normákkal, amelyekhez szerb vagy japán kortársaik igazodtak, bár J. Halpern (HFPT 16. fejezet) módosítja azt a hiedelmet, amely szerint a szerbek mind nagyméretű zadrugákban éltek volna, Chie Nakane (HFPT 19. fejezet) pedig kétségbe vonja, hogy az összetett háztartás része lett volna a hagyományos japán családrendszernek, vagy annak, amit ő Japán „szociológiai ideológiájának” nevez.

A definíciós és terminológiai témák első látásra szörszálhasogatásnak és felesleges zavarkeltésnek tűnhetnek, de mégis igen lényegesek, ha ilyen általános társadalmi szerkezeti eltéréseket kell világosan megállapítani, vagy pedig kiterjedésüket pontosan felmérni.

A leírt fogalmak alkalmazása az idegen lakók (inmates) elhelyezésére elég egyszerű. Úgy tekintjük őket, mint annak a háznépnek a tagjait, amely magában foglalja azt a háztartást, amelyhez kapcsolódnak, és úgy vesszük, hogy semmiféle egyéb kapcsolatuk nincs szállásadójukkal vagy vendéglátójukkal. Azokat a háztartásokat és azok tagjait, amelyek vagy akik ugyanabban az épületben vannak összeírva, szintén úgy kezeljük, mint amelyeket vagy akiket csak az kapcsol össze, hogy ugyanannak a háznépnek a tagjai, s ez igaz, bármilyen legyen is az egyes háztartások szerkezete. Jóllehet a háznép eszméje akkor merül fel, ha többszörös lakásfogalásról van szó, vagyis ha több lakás fizikailag nem azonos a lakóház egész együttesével, el kell ismernünk, hogy háznép létezéséről beszélhetünk még abban az esetben is, ha csak egy háztartással és így csak egy lakással van dolgunk. Ha ebben az egyetlen háztartásban egy idegen lakó (inmate) is van, akkor a háztartás által elfoglalt lakást úgy tekinthetjük, mint ami nem azonos az egész lakóházzal (premises). Azért járunk el így, mert feltételezzük, hogy az idegen lakó (inmate) – lévén a háznép tagja – elfoglalja a lakóház egy részét, de nem

szükségképpen a szóban forgó háztartás lakásának egy részét, minthogy ő nem tagja szállásadója vagy vendéglátója háztartásának. A fizikai teret tehát valójában ugyanúgy kezeljük, mint a csoporttagságot, jóllehet a tagság különböző esetei közül nem mindegyikkel kapcsolatban merül fel a fizikai tér kérdése. A szolgák és az együttlakó rokonok (a gyermekek kivételével) nem tagjai az elemi családi egységnek (CUF), de (az idegen lakóktól eltérően) tagjai a háztartásnak, ezért ők egy részt foglalnak el a lakásból.

Az idegen lakókat és a lakóházban való részeseledést ily módon lehet úgy kezelni, hogy eleget tegyünk azoknak a módszertani követelményeknek, amelyeknek figyelembe vétele szükségesnek látszott. Ez azonban bizonyos inkohereciát okoz a rendszerben, amely nem lehet minden körülmények között egészen teljes és következetes, az adatok természete miatt. Ez az eljárás az idegen lakókat (inmates) valóban kétértelmű helyzetben hagyja (bár talán nem helytelen módon), különösen akkor, ha olyan házban írták őket össze, amelyet többen foglalnak el. Ilyen esetekben ők a lakóházat (premises) nemcsak szállásadójukkal vagy vendéglátójukkal osztják meg, hanem a háznép valamennyi többi tagjával is, egy bizonyos háztartáshoz való tartozásuk viszont nincs közelebbről megjelölve. Az olyan elemi családokat (CUF), amelyek idegen lakóként (inmates) laknak, nem tekintjük a szó pontos értelmében vett háztartásoknak, sem e családok fejeit a többiekkel egyenrangú háztartásfőeknek.¹⁵ Ez furcsának tűnhet, de tapasztalatunk szerint nem okoz semmiféle zavart.

IV. A családi csoportok ideografikus ábrázolása

Elfogultság lenne az Angliában és az angol történelemben talált viszonyokat úgy írni le, mint országok és korszakok közötti összehasonlításra alkalmas standard modellt. De az összehasonlítást valahol el kell kezdeni, ezért röviden elmondjuk, hogy milyen körülmények vezettek ehhez a sajátos kiinduló ponthoz. A türelmes olvasó, aki átrágtta magát a fenti hosszadalmas és unalmas leíráson, láthatja azokat a kategóriákat és osztályokat, megállapításokat és elnevezéseket, amelyeket szükségesnek véltünk ahhoz, hogy hozzáfoghassunk az együttlakó családi csoportok szerkezetének elemzéséhez, lakójegyzékek formájában megőrzött történelmi dokumentumok alapján, alkalomadtán másfajta forrásokhoz is folyamodva.

A grafikus ábrázolás előnyei

Eddig a rendszer lényegét, ha nem is részletesen, csak szóban kíséreltük meg kifejtetni. A diagramok használata azonban világosabbá teheti a mondanivalónkat. Ezért, amikor elérkeztünk abba a stádiumba, hogy könyvünk (HFPT) tanulmányait kiadásra előkészítsük, a kiadó kénytelen volt kidolgozni egy módszert a családi csoportok tagjainak és szerkezetének grafikus ábrázolására, valamint egy osztályozási modellt ezek egymással való összehasonlítására. Ez a képi ábrázolás főleg akkor látszik nélkülözhetetlennek, ha valamiféle bizonytalanság merül fel ezeknek a rendszereknek a tárgyalása során. Jó példái ennek azok a diagram-sorozatok, amelyeket J. N. Biraben-nek a délfranciaországi Montplaisanról és Chie Nakane-nak a japán Nishinomiya Hama-issai-cho-ról készített tanulmányaihoz csatoltunk (Ld. HFPT 8. és 19. fejezet). Ezek a diagram-sorozatok szemléletes képet adnak valamennyi családi csoport összetételének releváns vonásairól, úgy, amint az a két említett helységre vonatkozóan fennmaradt lakójegyzékekből kiderül.

Ezek a diagramok nem csak egyszerűen azt rögzítik, hogy kik tartoznak az egyes név-blokkokhoz, minden egyes személyre vonatkozóan bizonyos részletfelvilágosításokat is nyújtva, hanem azt is megmutatják, hogy hogyan értelmeztük a szóban forgó forrást. Tehát nemcsak arra használhatók, hogy felvázoljuk bármelyikét azoknak az elemzési típusoknak, amelyeket a kötet munkatársai kidolgoztak, hanem lehetővé teszik azt is, hogy visszajussunk az eredeti adatokhoz és – ha szükségesnek látjuk – eltérő döntéseket hozunk a háztartások összetételére vonatkozóan. Az ideogramok használata így módon lehetővé teszi a meghatározás és a fogalomalkotás nagyobb pontosságát az elemzési modell kidolgozásakor. Reméljük, hogy ha az olvasó rápillant egy ilyen ábrára, azonnal nyilvánvaló lesz számára, hogy mit ábrázol, és sokkal gyorsabban és biztosabban megérti a struktúrát, mint bármiféle leírásból.

Az általunk használt ideografikus rendszert Eugene Hammel dolgozta ki a szociális antropológusok által már használt rendszer figyelembevételével; a kiadó (P. Laslett) is tett néhány kiegészítést és módosítást, főleg a különböző egységek körüli határvonalak megrajzolása tekintetében. A két szerző külön publikálni fogja a rendszer lehetőségeinek és használatának teljes leírását. Itt most csak néhány példát mutatunk be a legfontosabb családi csoport szerkezetek ábrázolására. Meg kell jegyezni, hogy a legbonyolultabb, a nyugateurópai ember számára legszokatlanabb családi struktúrá-

kat, amelyek a többnejűségeen alapulnak, nem mutatjuk be ábrákon. Néhány egyszerű nyelvi elemet is alkalmazunk olyan esetekben, midőn a kérdéses kapcsolat ábrázolása olyan egyének beiktatását kívánta volna, akik ténylegesen nem szerepelnek a lakójegyzékben (ilyen esetekben kiírjuk, hogy „unokaöccs”, vagy „unoka”, a kapcsolatot pedig szaggatott vonallal jelöljük). Hangsúlyozzuk, hogy csak azokat a személyeket ábrázoltuk, s csakis őket, akik a jegyzékekben szerepelnek. Nem alkalmazunk külön jelölést az életkor feltüntetésére (egyszerűen számokkal kiírjuk az egyén fölött), a Nishinomiya-ra vonatkozó ideogramokon (HFPT 19. fejezet) egyetlen életkort sem adunk meg, bár a jegyzékekben vannak erre vonatkozó adatok. Az egész ábrázolási rendszer sajtó alatt lévő teljesebb ismertetésében (E. A. Hammel – P. Laslett: Comparing household structure over time and between cultures) alternatív megoldásokat adunk nagyobb számú kapcsolat és családforma ábrázolására. Olyan jelöléseket fogunk javasolni, amelyek minden nyelvi elemet feleslegessé tesznek, ez fontos az ábrák univerzális, nemzetközi használhatósága szempontjából, és lehetővé fogjuk tenni pontozott alakzatok használatát is. Nem áll szándékunkban, hogy a javasolt kódrendszert „kötelezővé” tegyük, s bárkire ráerőszakoljuk, és azt szeretnénk, hogy az egész rendszer, mind az ideografikus mind az osztályozási, egy ideig nyitott maradjon és alakuljon. De nyilvánvaló, hogy egy ilyesfajta standardizált kód szükséges az összehasonlító vizsgálatokhoz és reméljük, hogy előbb-utóbb általánosan elfogadják egy ilyen rendszert.

Megjegyzések az V. és VI. táblázathoz

Ez a két táblázat, amely összegezi ismereteinket a háztartások összetételét illetően mintegy tíz országban, jól illusztrálja a módszer jelentőségét, amelyet kidolgoztunk. Itt még csak a legelső eredményekről van szó. A kiegészítő statisztikákat a *Cambridge Group* fogja közzétenni.

Egy összeírásban kutatni kényes vállalkozás, és a módszer, amelyet a mutatók kidolgozására alkalmaztunk, csak nagyságrendeket ad; ami pedig a hivatalos népszámlálások előtti forrásokat (névjegyzékeket) illeti, már említettük, hogy azok többnyire minden szempontból még nagyobb óvatosságot és körültekintést igényelnek.

A könyvünkben közölt tanulmányok legfontosabb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A háztartási kapcsolaton alapuló nukleáris család az összes tanul-

mányozott közösségekben — Japán kivételével — mindenütt a leginkább elterjedt forma.

2. A komplex típusú háztartások (4. és 5. kategória) mindenütt ki-sebbségben vannak, kivéve Japánban. Ez a pont azonban vitathatóvá válik, ha a családi csoport ciklikus evolúcióját az időben vizsgáljuk, akkor ugyanis ellentétekre derül fény a nyugat-európai és egyéb országok között, még Anglia és Franciaország között is. A gyarmati Amerika is különbözik a többi országtól.

3. A komplexitáshoz gyakran a család lefelé való (lemenoő ági) kiterjedése vezet; Angliában ez többnyire úgy jön létre, hogy az unokák gyakrabban laknak együtt a nagyszüleikkel — ha azok élnek — mint szüleikkel, vagy azáltal, hogy unokaöccsök és unokahugok laknak együtt nagybácsikkal vagy nagynénikkel. Ezt a jelenséget Michel Anderson mutatta be a 19. századi Lancashire-ről írt érdekes művében.¹⁶ Eredményeink arra engednek következtetni, hogy a családi együttlakásnak ez a formája megelőzte az iparosodást.

4. Úgy tűnik, hogy nincs nyilvánvaló összefüggés egy adott községen belül a háztartások átlagos mérete és szerkezetük komplexitása között. Ezért elfogadhatatlan a háztartások szerkezetére vonatkozó minden olyan következtetés, amely a nagyságra vonatkozó adatokon alapul.

5. A legmeglepőbb eredményt a VI. táblázat szolgáltatja, amelyből kiderül, hogy az iparosodás kibontakozásakor a családok szerkezete komplexebbé válik. Puddletownban a komplexitás 1850 és 1870 között nő, azután csökken. Ezt egyelőre más példák nem erősítik meg. A tanulmányozott angol helységek közül három (Puddletown, Ardleigh és Clayworth) teljesen falusi jellegű volt, kettő (Chilvers Coton és Bilston) bányászati és kézműipari központ volt, amely azonban az iparosodás kezdetéig a falusi élet elemeit is megőrizte; Corfe Castle szintén falusias jellegű település, de mindig dolgoztak ott kőbányákban is. Ami a XVI. századi falut, Ealinget illeti, az 1851 óta London egyik külvárosa. Igen érdekes és szembetűnő az ellentét a japán Suwa tartományban fekvő Yokushi községgel. Az erre vonatkozó források rendelkezésünkre bocsátásáért Hayami tokiói professzornak mondunk köszönetet.

JEGYZETEK

1. A konferencia anyaga az *Annales de Démographie historique* c. folyóiratban fog megjelenni.
2. *H. O. Hansen*: Tabulation of the Irelandic Population Census of 1729 (mimeograph).

3. A háztartás fejének joghatóságáról, mint definiáló elvről ld. az 1851-es angliai népszámlálást (Ld. *R. Wall* tanulmányát: H.F.P.T. 5. fejezet). A londoni kereskedősegedek még a 20. sz. elején is jelentős számban laktak gazdáikkal együtt, a japán ipari munkásokhoz hasonlóan. A kereskedősegedekre ld. *W.A. Armstrong* tanulmányát (H.F.P.T. 6. fejezet), az inasokra pedig a H.F.P.T. 4. fejezetében idézett munkákat, különösen *David Glass* írásait.
4. Ld. H.F.P.T. 4. fejezet. A tanulmányunk végén található táblák arra mutatnak, hogy ez így volt Franciaországban, Szerbiában és Japánban is.
5. Úgy tűnik, hogy a hivatalos népszámlálások előtti lakójegyzékeket összeállító személyek feltételezett háztartás-fogalmához az a háztartás-definíció áll a legközelebb, amelyet *E. Hélin* (H.F.P.T. 13. fejezet) idéz az 1947. évi belga népszámlálásból: „Háztartás: egyszerű vagy kollektív egység, amely vagy egy egyedülálló személyből, vagy két esetleg több olyan személyből áll, akik – akár családi kapcsolat fűzi őket össze, akár nem – rendszerint ugyanabban a lakásban laknak és ott közös életet folytatnak.” Semmiesetre sem szabad azonban feltennünk, hogy attól kezdve, amióta országos népszámlálások állnak rendelkezésünkre, már teljesen problémamentes lenne annak eldöntése, hogy ki volt és ki nem volt tagja egy családnak vagy háztartásnak. A meghatározások egyik népszámlálástól a másikig még ugyanabban az országban is oly gyakran változtak és a népszámlálási biztosok a múltban néha oly rossz hatásfokkal végezték munkájukat, hogy óvatosságnak kell lennünk, midőn következtetéseket vonunk le a háztartások nagyságának különbségeire vonatkozóan az egymást követő népszámlálások adataiból. Az Egyesült Nemzetek Népesedési Osztálya a háztartást sokkal lakonikusabban úgy határozza meg, mint „együttlakók társadalmi-gazdasági egységét” Ld. *S. Kono*: *Analyses and projections of householdes and families*; és *The determinants and consequences of population trends*. U.N. Population Division.
6. Ezt *Richard Wall* bizonyítja a H.F.P.T. 5. fejezetében.
7. Ld. H.F.P.T. 19. fejezet.
8. Ld. *J. Dupaquier* tanulmányát a H.F.P.T. 11. fejezetében és *Christiane Klapitsch* tanulmányát a 10. fejezetben.
9. A módszert *J.R. Goody* ismertette: *The developmental cycle in domestic groups*. Cambridge, 1958 és 1966.
10. Ld. *Lutz Berkner* igen fontos cikkét: *The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth century Austrian exemple*. *American History Review* 77 (1972), 2. sz.
11. Az együttlakó családi csoportok osztályozási rendszere, amelyet a H.F.P.T. számára kidolgoztunk, sokat köszönhet az erre vonatkozó egyetlen korábbi kísérletnek, amelyet *Louis Henry* javasolt 1967-ben (*Manuel de démographie historique*. Génève – Paris, 1967, különösen a II. fejezet: *Exploitation des listes nominatives*, és annak „*Les ménages*” c. alfejezete: 44–6. l.) Henry is a házassági köteléket tekintti strukturális elvnek, de ő az egyszerű családot (CUF) *magnak* (noyau) nevezi. Ez az elnevezés vonzó, s mi is fogjuk időnként használni, de Henry nem családi egységek alapján osztályoz, hanem a családfők szerint. Így egyfelől az egyszerű vagy kiterjesztett háztartások, másfelől a többszörös és összetett háztartások közötti lényeges megkülönböztetés attól függ, hogy az egész együttlakó csoportban van-e egyenél több családfő (chef de famille), vagy nincs. A különbség nem lenne túl fontos, ha

- Henry az özvegy személyt, aki egy háztartás névjegyzékében az első helyen szerepel, tehát a *háztartás* fejét, nem úgy osztályozná, mint *családfőt*, tekintet nélkül arra, hogy vannak-e gyermekei vagy sem, s ezáltal többszörösen összetett háztartást hoz létre olyan esetben is, ahol a mi rendszerünkben csak felfelé kiterjesztett háztartásról lenne szó. A háztartás névjegyzékében nem az első helyen szereplő özvegy személyeket Henry függőnek tekinti, s nem családfőként. Ezt az eltérést szem előtt kell tartanunk, midőn a H.F.P.T.-ben a kontinentális Európáról szóló tanulmányokat olvassuk, mert ezekben Henry rendszerét használják.
12. Ld. a H.F.P.T. 4. fejezetében idézett irodalmat. Azóta kiderült, ilyen egymást követő névjegyzék-sorozatok maradtak fenn *libri status animarum* formában itáliai falvakról, legalábbis Toscanában, valamint a 18. századi Franciaországból is (Hallines és Longuenesse).
  13. Ld. *Richard Wall* tanulmányát a H.F.P.T. 5. fejezetében, amely utal Corfe Castle községre 1790-ben. Az 1851-es angol népszámlálásban John Allton Chilvers Coton-i munkás (Warwickshire-ben) háztartása a következő tagokból áll: John Allton, a felesége, „Richard Coton, vő, házas, lodger, Millicent Coton [azaz John Allton leánya], házas, lodger”, egy másik leány: „Harriet Evans, házas, lodger” és két unoka. Ugyanebben a népszámlálásban az essexi Ardleigh-ben „Richard Meller, apa, lodger, egyházközségi segélyben részesülő” fia, John Mellor háztartásában került összeírásra.
  14. A „*slípe*” olyan földszinti épületbővítést jelent, amelynél a házhoz toldott új helyiséget a háztető meghosszabbításával fedték be. A családi lakóterületnek kisebb helyiségekre való felosztását és átrendezését jól megfigyelhetjük a Dorset-beli Puddletown község névjegyzékeiben, ahol 1724-ben majd 1769-ben feljegyezték a lakások pontos elrendezését. V.ö. *Wall* adataival (H.F.P.T. 5. fejezet, 198–9. l.) arról, hogy lakáshiány Angliában a 18. sz. végén megakadályozhatta új háztartások létesítését.
  15. Az albérlő (lodger) kézműveseket Angliában, vagy legalábbis Londonban nem tekintették „lakóknak” és nem volt joguk inasokat tartani. Ld. *M.D. George*: *London life in the 18th century*. London 1925, 1965, különösen az 5. fejezetet, amely fontos és érdekes adatokat tartalmaz a lakóházak megosztására és az idegen lakók (inmates) kétértelmű helyzetére vonatkozóan. Az idegen lakó helyzetben lévő egyszerű családokat (CUF) a mi terminológiánkban csoportoknak (groups) nevezzük.
  16. *Family structure in the 19th century Lancashire*. Cambridge, 1971.

A háztartások összetétele: kategóriák és alkategóriák

Kategóriák	Alkategóriák	Szol- gák- kal	Szol- gák nélkül
1. Egyedülállóak	a) özvegyek b) nőtlenek, hajadonok, ill. bizonytalan családi állapotúak		
2. Családi szerkezet nél- küli háztartások	a) együttlakó rokonok (fivérek és nővérek) b) másképpen kapcsolódó együttlakók c) rokoni kapcsolat nélküli egyének		
3. Egyszerű háztartások (<i>simple family</i> <i>households</i>)	a) házaspárok b) házaspárok gyermekekkel c) özvegyemberek gyermekekkel d) özvegyasszonyok gyermekekkel		
4. Összetett háztartások (<i>extended family</i> <i>households</i>)	a) lemenő ágiak b) felmenő ágiak c) kollaterálisak d) felmenő ágiak és kollaterálisak		
5. Többszörös háztartá- sok (<i>multiple family</i> <i>households</i>)	a) másodlagos felmenő ági mag b) másodlagos lemenő ági mag c) kollaterális magok d) Frèreche-ek e) egyéb		
6. Bizonyos rokoni kap- csolatokkal járó meg- határozatlan szerke- zetű háztartások ¹			
Törzscsaládok (<i>stem families</i>)	5b, 5b+5a, 5b+5a+4a.		
Frèreche-ek	5d, 5d+5c, 5d+5c+4c, 5d+5c+4c+2a.		
1. Különbséget teszünk a 2c kategória – ahol a tagok nincsenek rokoni kapcsolat- ban –, és a 6. kategória között, ahol a háztartásban élő bizonyos tagoknak lehet- nek egymással rokoni kapcsolataik, az együttes szerkezete azonban meghatározat- lan.			

A háztartások átlagos nagysága

	Anglia 100 falu 1574–1821	Anglia Ealing Middlesex 1599	Francia- ország Longuenesse 1778	Szerbia Belgrád 1733–34	Japán Nishinomiya	A gyarmati Amerika Bristol Rho de Island 1689
Néesség		404	333	972	653	421
Háztartások száma		85	66	178	132	72
A háztartások átlagos mérete	4,75	4,75	5,05	4,90*	4,95	5,85
A háztartások szélsőséges mérete	1–50	1–21	1–15	1–16	1–12	1–15
Szórásnégyzet	6,40	9,90	6,87	7,97	5,97	8,45
Középérték	4	4	4	5	5	6
Szubjektív átlagos méret	6,10	6,81	6,39	6,91	6,14	7,30
Szórásnégyzet	7,57	7,89	8,89	11,14	6,05	8,34
Középérték	6	6	6	6	6	8
*a háznép átlagos nagysága 7,14						

A háztartások összetétele

Átlagok	Anglia 100 falu 1574–1821		Anglia Ealing Middlesex 1599		Francia- ország Longuenesse 1778		Szerbia Belgrád 1733–34		Japán Nishinomiya 1713		A gyarmati Amerika Bristol Rhode Island 1689	
	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%
A családfők, ill. feleségük	1,63	34	1,71	36	1,72	34	1,83	37	1,63	33	1,94	33
A gyermekek száma háztartásonként (a rokon gyermekek nélkül)	2,03	43	1,64	34	2,36	47	1,57	32	1,96	40	3,07	52
Rokon személyek száma	0,16	3	0,13	3	0,33	6	0,61	12	1,16	23	0,06	2
Szolgák száma	0,63	13	1,27	27	0,64	13	0,51	10	0,20	4	0,78	13
Együttlakó idegenek száma	0,07	2	–	0	–	0	0,01	–	–	0	–	0
Olyan személyek, akiknek a háztartással való kapcsolata ismeretlen	0,23	5	–	0	–	0	0,37	8	–	0	–	0
ÖSSZESEN:	4,75	100	4,75	100	5,05	100	4,90	99	4,95	100	5,85	100

A háztartások összetétele kategóriánként

Kategória	Anglia Ealing Middlesex 1599			Francia- ország Longuenesse 1778			Szerbia Belgrád 1733--34			Japán Nishinomiya 1713			A gyarmati Amerika Bristol Rhode Island 1689		
	s z o l g a														
	van	Ø	%	van	Ø	%	van	Ø	%	van	Ø	%	van	Ø	%
1. Egyedül- állóak	1a	1	3	0	0	1	0	2	0	1	7	0	0	7	
	1b	1	5	1	0	1	2	2	2	0	8	1	4	7	
2. Családi szerke- zet nélküli háztartások	2a	0	0	1	2	6	0	0	0	3	2	0	4	0	
	2b	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	
	2c	1	1	1	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	
3. Egyszerű ház- tartások	3a	6	4	1	7	7	37	0	3	1	4	19	40	90	
(<i>simple</i>	3b	14	31	4	28	25	92	6	33	43	19	40	90	90	
<i>family</i>	3c	1	1	1	1	0	3	0	5	0	0	0	0	0	
<i>households</i>)	3d	0	9	2	6	1	18	1	9	9	1	9	1	1	
4. Összetett ház- tartások	4a	1	0	1	4	3	15	1	19	0	0	0	0	0	
(<i>exten-</i>	4b	1	1	0	0	1	5	0	5	27	2	0	0	3	
<i>ded</i>	4c	2	0	1	2	4	12	1	7	0	0	0	0	0	
<i>family</i>	4d	0	1	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	
<i>households</i>)															
5. Többszörös háztartások	5a	0	0	0	0	2	7	3	3	0	0	0	0	0	
(<i>multiple</i>	5b	1	0	0	2	5	8	4	16	0	0	0	0	0	
<i>family</i>	5c	0	0	0	0	3	5	0	0	21	0	0	0	0	
<i>house-</i>	5d	0	0	0	0	2	7	0	3	0	0	0	0	0	
<i>holds</i>)	5e	0	0	0	0	0	3	0	1	0	0	0	0	0	
ÖSSZESEN:		58	100	66	100	273	100	132	100	72	100	85			

JEGYZET: A kategóriák pontos tartalmának megértéséhez lásd az I. táblázatban megadott klasszifikációt.

A háztartások összetétele kategóriánként kilenc országban (XVI.–XVIII. század)

	Anglia Ealing 1599	Francia- ország Longue- nesse 1778	Német- ország Löff- ingen ¹ 1687	Itália Colorno ² 1782	Szerbia Belgrád 1733-34	Len- gyel- ország Lesnica 1720	Japán Nishi- nomiya 1713	A gyar- mati Amerika Bristol R. I. 1689	Skócia Arros in Mull 1779
Háztartáskategóriák	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1.	12	1	1	8	2	1	7	7	8
2.	2	6	1	0	2	1	2	0	1
3.	78	76	85	73	67	93	43	90	77
4.	6	14	5	9	15	5	27	3	11
5.	2	3	5	11	14	0	21	0	3
6.	0	0	3	0	0	0		0	0
Összesen: esetek száma	85	66	121	66	273	311	132	71	211
A háztartások átlagos mérete	4,75	5,05	5,77	4,16	4,90	5,39	4,95	5,85	5,25
A komplex háztartások %-a (4. és 5. típus)	8	17	10	20	29	6	49	3	14
Törzscsaládok %-a (minimum és maximum)	2/4	3/11	4/8	8/18	5/15	0/5	13/33	0/0	1/11
Fréréche-ek %-a (minimum és maximum)	0/2	0/12	0/5	2/9	3/12	0/6	2/19	0/10	0/9

1. A löffingeni számok vitathatóak, egyrészt 4 meghatározatlan háztartás jelenléte miatt, másrészt a gyerekeként besorolt – a dokumentumban *puerként*, vagy *puellaeként* említett – személyek száma miatt. Ha valójában szolgálkóról lenne szó, a százalék nem változna táblázatunkban, ellenben ha mindnyájan, vagy egy részük együttlakó gyermek lenne, a 4. kategória nagyobb lenne, mint a komplex háztartások száma. Viszont a többszörös háztartások száma nem módosulna.

2. Egy felmérésről van szó.

A háztartások összetétele kategóriánként (Anglia és Japán), XVI.–XVIII. század

Háztartáskategóriák	Puddletown					Ealing			Clayworth		Chilvers Coton		
	1724/25	1851	1861	1871	1881	1599	1851	1861	1676	1688	1851	1684	1851
	%					%			%		%		
1.	7	4	3	7	6	12	8	6	8	7	9	6	6
2.	4	5	3	4	4	2	4	5	0	1	5	4	5
3.	79	78	78	69	73	78	75	67	83	85	64	80	73
4.	8	11	14	18	16	6	12	19	9	7	17	8	13
5.	1	1	1	2	1	2	1	2	0	1	4	1	3
6.	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0
Összesen: az esetek száma:	154	264	257	271	248	85	248*	209*	98	91	128	177	570*
A háztartások átlagos nagysága	3,97	4,91	4,77	4,89	4,46	4,75	4,86	4,5	4,09	4,49	4,21	4,41	4,95
A komplex háztartások %-a (4. és 5. típusok)	9	12	15	20	17	8	13	21	9	8	21	9	16

VI. TÁBLÁZAT (folytatás)

Háztartáskategóriák	Bilston		Corfe Castle			Ardleigh		Colyton		Japán, Yokuchi (Suwa)				
	1695	1851	1861	1790	1851	1861	1796	1851	1851	1861	1676	1746	1823	1846
	%			%			%		%		%			
1.	4	2	2	12	7	7	2	2	9	7	0	0	4	12
2.	7	2	4	4	4	2	3	5	3	3	0	4	0	9
3.	69	76	81	76	74	76	83	78	70	74	48	47	40	39
4.	11	15	12	8	14	14	10	14	16	14	0	21	28	14
5.	1	5	1	1	1	1	2	0	2	3	52	28	28	25
6.	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Összesen: az esetek száma:	192	329*	264*	272	513	297*	210	366	342*	447*	27	76	98	107
A háztartások átlagos mérete	5,19	5,14	4,30	4,84	4,72	4,31	5,48	4,75	4,94	4,48	7,01	5,54	5,14	4,40
A komplex háztartások %-a (4. és 5. típus)	12	20	13	9	15	15	12	14	18	17	52	49	56	39

Jegyzet: A csillaggal jelzett számok felmérésből származnak.

- Pudletownban 1724–25-ben a legfontosabb háztartásokat kihagyták a listáról
- Chilvers Cotonban 1684-ben a számok túl alacsonyak: valószínű, hogy a komplex háztartások száma (4. és 5. típus) 9% fölé volt
- Bilstonban az adatok már kielégítőbbek.

Az ardleigh-i, az ealingi és a corfe castle-i dokumentumok jók, de az erre a korra vonatkozóak közül kétségtelenül az 1676-os és az 1688-as clayworth-iak a legjobbak.

A háztartások együttélő generációk szerint

	Anglia 100 falu 1574–1821	Anglia Ealing Middlesex 1599	Francia- ország Longuenesse 1778	Szerbia Belgrád 1733–34	Japán Nishinomiya 1713 ¹	A gyarmati Amerika Bristol Rhode Island 1689
	%					
1. Csak a családfő generációjának tagjaival	23,8	28	17	23	12/18	14
2. A családfő						
a) gyermekeivel						
b) szüleivel	70,4	69	76	66	50/52	83
3. A családfő						
a) gyermekeivel és unokáival						
b) csak az unokákkal						
c) gyermekeivel és szüleivel						
d) 3 generáció bármilyen más kombinációjával	5,8	2	8	9	38/30	3
4. 4 generációs kombinációkkal	0	0	0	0	0	0
A generációk szerinti összetétel ismeretlen	0	1	0	1	0	0
Összesen	100	100	101	99	100/100	100
Esetek száma		85	66	273	132/87	72

Jegyzet: 1. A második számításból az adoptált tagokat tartalmazó háztartásokat kizártuk.

△ férfi

○ nő

◇ meghatározatlan v ismeretlen nemű személy

△ (S) szolgák

△ (L) idegen lakók

△ — ○ házaspár

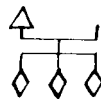
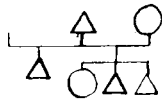
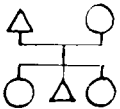
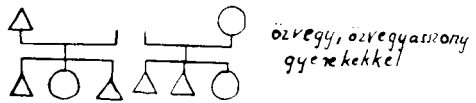
▽ — ○ férfi és nővér

△ — — — — — özvegy

— ○ — — — — — özvegyasszony

— ○ — — — — —
◇ özvegyasszony egy
gyerekekkel

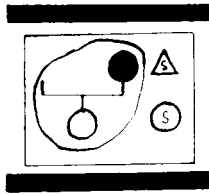
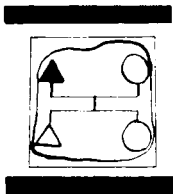
----- határozatlan jellegű kapcsolat   → → → → adaptív jellegű kapcsolat

Elemi családok (házastársi
viszonyon alapuló egységek)

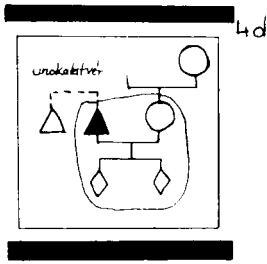
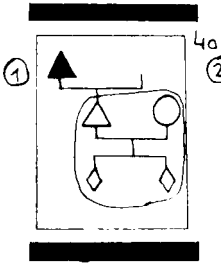
(figyeljük meg az utrandia-
sodát a mások példájában)

NB a családi mag a te-
kintett résznek felel meg

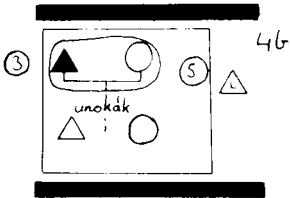
Egyszerű háztartások, utalás a kategóriára (simple family households)

NB A háztartást négyeság határolja. A két párhuzamos vonal a ház népet szimbolizálja.

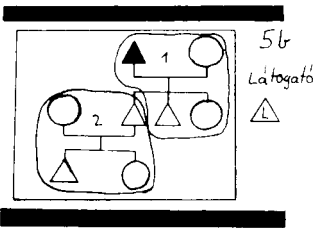

Ősített családok (Extended family households)

- ① felmenőági
- ② lemenőági és kollaterális
- ③ lemenőági idegen lakókkal

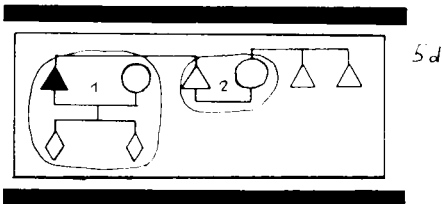

NB. Mivel a formás jelzi a rokonokat és azt, ha a kapcsolat nem eléggé meghatározott, hiszen követtük a terminológiát és a kapcsolatot szaggatott vonallal jeleltük.

Többszörös háztartások (Multiple family households)

Számozott egységek (elsődleges és másodlagos egység egy lakóval, a dokumentum jelzi, hogy egy látogatóról van szó)

Frère's

